

Výrazový a etický rozmer hádaniek Jozefa Ignáca Bajzu

Gabriela Mihalková

Inštitút slovakistiky a mediálnych štúdií, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove
gabriela.mihalkova@unipo.sk

Kľúčové slová: Jozef Ignác Bajza, hádanka, *Veselé príbehy a výroky*, etika, 18. storočie, Juraj Fándly, slovenská literatúra

Key words: Jozef Ignác Bajza, enigma, *Funny stories and sayings*, ethics, 18th century, Juraj Fándly, Slovak literature

Hádanky patria medzi parémie – malé folklórne útvary, ako príslovia, pranostiky či porekadlá, ktoré sa v slovenčine šírili ústne, boli zapisované v rukopisných zbierkach¹ a neskôr publikované aj tlačou. V roku 1795 vydal **Jozef Ignác Bajza** v Trnave knihu humoristických próz *Weselé Učinky, a Rečeňj, které k stráweňu trůchlíwích hodín Zebral, a widál Jos. Ign. Baiza. Farár Dolno-Dubowský*,² ktorej súčasťou bolo aj 119 hádaniek.³ V záujme o hádanky neostal Jozef Ignác Bajza dlho osamotený. Obdobnú zbierku pripravil a vydal **Juraj Fándly** v roku 1800 ako súčasť knihy *Tretá Stránka pilného domagšého, a polného hospodára, kteru napísal Mnohowelební Pán Guro Fándli Naháčskí Farár O Planétách, na kolko Wedomost a Pozorowání o ních, gest hospodárowi potrebné*. Fándlyho súbor 115 publikovaných⁴ hádaniek obsahuje až 44 hádaniek, ktoré sa nachádzajú v identickej, prípadne len v málo odlišnej podobe v Bajzových *Veselých príbehoch a výroko*.

Hádanky sa v čase národného obrodzenia stávajú súčasťou zbierok ľudovej slovesnosti, objavujú sa v kalendároch, v študentských časopisoch. V zhromažďovaní, zapisovaní hádaniek pokračovali v 19. storočí národovci ako Ján Kollár, ktorý zapísal šesťdesiatšesť hádaniek, Janko Francisci-Rimavský, Pavol Dobšinský. Väčšina zbierok ostala nadhlo v rukopisnej podobe, hádanky publikovali až v *Slovenských povestiach* (1858 – 1861) Pavol Dobšinský a August Horislav Škultéty a potom v *Sborníku slovenských národních piesni, povestí, prísloví, porekadiel, hádok, hier, obyčajov a povier I* (1870)⁵ Pavol Dobšinský (79 hádaniek), Andrej Braxatoris (27 hádaniek) a František V. Sasinek (58 hádaniek) a v *Sborníku slovenských národních piesni, povestí, prísloví, porekadiel, hádok, hier, obyčajov a povier II* (1874) Pavol Dobšinský a Andrej Halaša.

¹ Vďaka českému folkloristovi Čeněkovi Zíbrtovi poznáme najstaršiu rukopisnú zbierku hádaniek pochádzajúcu z 2. polovice 17. storočia a aj anonymnú rukopisnú zbierku z roku 1720 (Leščák, 1981, s. 125). Ďalšie hádanky sa stali súčasťou rukopisného receptára *Pomocník v domácnosti, při gazdovaní a medzi ľudmi* (1791) napísaného cyrilikou gréckokatolíckym kňazom Mikulášom Teodorovičom, pričom niektoré z hádaniek sú identické s Bajzovými, čo dokladá rozšírenosť a ľudovosť hádankového fondu (Žeňuchová, 2013, s. 84). Prepis Teodorovičových rukopisov vyšiel v časopise *Slavica Slovaca* (Žeňuch – Žeňuchová, 2014).

² V novších vydaniach Bajzovej knihy (1978, 2009) bol názov upravený na *Veselé príbehy a výroky*, ktorý bude používaný aj v tejto štúdiu.

³ Folkloristi považujú Bajzovu zbierku za jeden z najstarších prameňov k štúdiu vývinu hádankového žánru na Slovensku, čím sa rozširuje zoznam Bajzových prvenstiev (Žeňuchová, 2016, s. 73).

⁴ Juraj Fándly (1990, s. 472) prisľúbil zaradenie ostatných hádaniek do záverečného dielu *Pilného domagšého a polného hospodára*, no ten už publikovaný nebol.

⁵ V knihe *Slovenské ľudové hádanky* (Leščák, 1981) sa na strane 147 uvádza nesprávny rok vydania *Sborníku slovenských národních piesni, povestí, prísloví, porekadiel, hádok, hier, obyčajov a povier I*, namiesto roku 1880 má byť rok 1870, je potrebné korigovať ďalšie nepresnosti, ktoré sa tu objavili: v prípade diela Jozefa Ignáca Bajzu *Veselé príbehy a výroky* namiesto roku vydania 1785 má byť rok 1795, navyše, nesprávne je určený aj počet Bajzových hádaniek – 161 (Leščák, 1981, s. 125) namiesto správneho počtu – 119.

Zberateľské úsilie v oblasti hádaniek zavŕšil **Adolf Peter Záturecký** v roku 1894, keď v Turčianskom Svätom Martine vydal *Slovenské hádky (hádanky)*, súbor šesťstodesiatich hádaniek. V Zátureckého súbore boli popri ľudových prozaických hádankách zastúpené aj veršované autorské hádanky (Andrej Sládkovič, Adolf Peter Záturecký, Ján Kršák). Medzi zdrojmi hádaniek Záturecký uvádza okrem rukopisov Janka Rimavského a Pavla Dobšinského aj zbierky Jána Drahotína Makovického, Andreja Halašu, Ľudovíta Riznera, Jozefa Plecha, Jozefa Srenka. Hoci Adolf Peter Záturecký nespomína ani Jozefa Ignáca Bajzu, ani Juraja Fándlyho, v jeho zbierke je dvadsaťosem hádaniek identických s Bajzovou zbierkou.

Slovenská literárna veda doteraz nevenovala hádankám veľa pozornosti,⁶ paremiologické útvary predstavovali skôr predmet bádania pre etnológov, folkloristov, prípadne jazykovedcov. V rámci doterajšej pomerne detailnej analýzy tvorby Jozefa Ignáca Bajzu ostali hádanky na okraji záujmu literárnych vedcov. Pozornosť sa sústredila hlavne na Bajzov román (Marčok, 1967; Števček, 1988 a ďalší), monograficky sú spracované Bajzove epigramy (Konečný, 2015) a homílie (Floriš, 2005). Krátke prozaické texty Bajzu podrobnejšie analyzovali Jozef Minárik (1978), Erika Brtánová (2011) či Katarína Žeňuchová (2013), ktorí sa vo svojich štúdiách zamerali predovšetkým na anekdoty. Monografista Bajzovho diela, Imrich Kotvan, sa konkrétne hádankám venoval len v jednom odseku. Okrem informácií o kvantitatívnom zastúpení hádaniek a o čerpaní námetov „z bezprostredného prostredia a okolia“ (1975, s. 134) ostal v Kotvanovej knihe *Literárne dielo Jozefa Ignáca Bajzu* už len priestor na odcitovanie siedmich hádaniek.

Bajzov súbor *Veselé príbehy a výroky* zo žánrového hľadiska obsahoval predovšetkým anekdoty, facécie, mikropoviedky, ale aj hádanky. Všetky použité žánre spájala intencionalita vyjadrená už v názve atribútom „weselé“, zámerom Bajzových textov je pobaviť čitateľa, ponúknuť mu rozptýlenie v „trúchlíwích“ chvíľach. Rovnako aj Juraj Fándly explikuje zábavnú funkciu hádaniek: „Čo sem tam slúbil na listu 302, že **kratochvільné** poctivé hádky ve štvrtý stránki asnaď budú nasledovať, to tu doista viplnujem, vipisujem jich, abi hospodári aj pradžice ženské na svojích večernajších schádzkách s nimi **sa zabavovali**, dokad' bi volačo pilnejšieho o domajšém nebo o polném hospodárstvu neb o lichve anebo o krídelném hídú s tohoto Hospodára sebe vikládali. (1990, s. 362 – 363, zvýr. autorka). Fándly okrem zábavnosti pripisuje hádankám aj atribút „poctivé“, čím identifikuje kľúč výberu hádaniek, ktorý je založený na etickom princípe, vynecháva hádanky, ktorých obsah smeroval k vulgárnosti či k nemorálnym témam. Vo Fándlyho súbore napríklad absentujú hádanky znevažujúce ženu, no na druhej strane nechýba kruté vypointovanie klimaxu: „Čo má robiť takí nezdraví člověk, kteří nemože aňi sed'eť aňi stáť aňi ležať? Odp.: Nech sa dá obesit.“ (Fándly, 1990, s. 365). Na konci 18. storočia bola primárna funkcia hádaniek zábavná, ku ktorej sa pripája estetická funkcia, ale aj didaktická, poučná či mravoučná funkcia. Pravidlá žánru, literárnej formy ovplyvňujú možnosti a spôsoby kladenia otázok o morálke a formulovania odpovedí na ne, v hádanke sa tak nedeje explicitne, priamo (ako napríklad v prísloví, bájke, epištole, didakticko-reflexívnej poézii či kázni), ale častejšie implicitne, nepriamo, prostredníctvom inotaju, metafory, metonymie, paradoxu.

Jozef Ignác Bajza označuje hádanky vo *Veselých príbehoch a výroko* ako „hádky“, čo v dobovom jazyku, podľa slovníka Antona Bernoláka (1825, s. 675), je ekvivalentom latinského výrazu „*aenigma*“ (hádarka), nemeckého „*das Räthsel, Räthzel etwas zu errathen*“ (hádarka, niečo uhádnuť), maďarského „*mese, homályos mondás (beszéd)*“ (príbeh, zahmlené príslovie, reč).⁷ V Bajzovom súbore *Veselých príbehoch a výroko* rozdelenom na päťsto častí

⁶ Milan Leščák napísal v roku 1981: „Slovenskej ľudovej hádanke sa doteraz venovala veľmi malá pozornosť zo strany folkloristiky i zo strany príbuzných vedných disciplín“ (s. 125) a situácia sa dodnes zásadným spôsobom nezmenila.

⁷ Bernolákov *Slowár* ďalej uvádza aj použitie slova *hádk* v kontexte: „Syn. Pohádka. Hádku predložiti: *aenigma proponere, Räthsel aufgeben, mesézni, mesét mondani, elő hozni*“ (Bernolák, 1825, s. 675). V hesle *Hádka* je na

má pomenovanie „Hádka“ tridsaťsedem častí. „Hádka“ tvorená jednou hádankou sa vo *Veselých príbehoch a výrokoch* vyskytuje trikrát, početnejšie zastúpenie majú časti zložené z dvoch až piatich hádaniek. Najfrekventovanejšie sú trojhádankové zoskupenia (dvaadväť), najmenej je dvojhádankových (dve), osem častí je štvorhádankových a štyri časti obsahujú po päť hádaniek. Spolu stodevätnásť hádaniek predstavuje pomerne rozsiahlu zbierku, čo umožňuje určiť frekvenciu, obľúbenosť výrazových i významovým podôb prozaických hádaniek na konci 18. storočia.

Jozef Ignác Bajza zozbieral hádanky, ktorých pôvod ani čas vzniku neidentifikoval. Juraj Fándly, na rozdiel od Bajzu, informuje o inšpiratívnych zdrojoch, kde sa hádanky vyskytovali (1990, s. 472). V poznámke vymenuje knihy troch antických autorov: Plutarchos *Symposium* (1. kniha), Ambrosius Theodosius Macrobius *Saturnalia* (7. kniha), Aulus Gellius *Antické noci* (6. kniha, 13. kapitola). Po antických zdrojoch spomína aj dvoch kresťanských autorov (Beda Ctihodný, Cornelius a Lapide), ďalej biblické a apokryfné texty: Ezdrášova kniha (3. kniha), Kniha sudcov (14. kapitola),⁸ ale tiež zbierku *Duchovné pohádky*,⁹ kde bola napríklad zapísaná hádanka o Ezauovi a Jakubovi (1751), ktorá sa síce vo Fándlyho zbierke nevyskytuje, no je v Bajzovom výbere „Kto sa vadiť prv, než sa narodil? Ezau a Jakub v živote matky Rebeky.“ (Bajza, 2009, s. 428).

Z výrazového hľadiska majú hádanky vybrané Jozefom Ignácom Bajzom určité špecifiká. Žáner hádanky sa komponuje z dvoch asymetrických častí: zo zadania v rozsahu od jednej vety až po pomerne rozsiahle formulácie a zo stručného riešenia. Široko koncipované zadania sa v Bajzovej zbierke objavili dvakrát, raz išlo o detailnú, metaforickú deskripciu kohúta a druhýkrát o logickú hádanku (Bajza, 2009, s. 280 – 281, s. 366 – 367). Rozlúštenie hádaniek býva zvyčajne krátke, jedno- či dvojslovné, no v prípade Bajzových hádaniek je pomer medzi krátkymi a dlhšími, viacslovnými odpoveďami takmer 1:4 v prospech viacslovných odpovedí. Nepomerne vyššie zastúpenie viacslovných odpovedí vyplýva z Bajzovho úsilia upresniť, vysvetliť riešenie hádanky. Bajzovo dopovedanie možno hodnotiť ako redundantné po porovnaní s funkčnou podobou jednoslovných a dvojslovných odpovedí v iných zbierkach hádaniek.¹⁰

Bajza na osi medzi jednoduchým a viacjavovým (viacpredmetovým) riešením uprednostňuje prosté hádanky, ktoré sa pýtajú na jeden predmet, menej sú zastúpené hádanky hromadné, ktorých odpoveď obsahuje najmenej dva predmety: „Čí pes, kohút a služobník bývajú najlepšie hostení? Pes mäsiara, kohút mlynára a služobník hostinského.“ (Bajza, 2009, s. 438). V zbierke sa nájdu aj hádanky, ktoré pripúšťajú viaceré správne odpovede, viaceré varianty riešenia:¹¹ „Čo je to, čo blúdi vyše diery a v diere, a predsa nerobí nijaký tresk ani šust? Dym, svetlo a povetrie.“ (Bajza, 2009, s. 411) alebo „Čo neľúbime bez slz? Chren a cesnak.“ (Bajza, 2009, s. 459).

prvom mieste význam *aenigma*, až na druhom a treťom mieste sú iné významy slova *hádka*: „*fabella*“ (príbeh) a „*disputatio, disceptatio, altercatio, contentio, lis, rixa, controversia*“ (debata, polemika, spor, tvrdenie, svár, kontroverzia).

⁸ Juraj Fándly (1990, s. 472) z *Knihy sudcov* cituje v latinčine Samsonovu hádanku: „Z požierajúceho vyšiel pokrm a zo silného vyšla sladkosť.“ (Kniha sudcov 14,12) a odpoveď Filištíncov: „Čo je sladšie nad med a čo je silnejšie nad leva?“ (Kniha sudcov 14,18) (Sväté písmo, 2007, s. 398–399).

⁹ *Duchovné pohádky*, zbierku biblických hádaniek, preložil z nemčiny a vydal kňaz Daniel Löbrin Novomestský z Horného Sliezka v roku 1616. Od tých čias vyšla zbierka niekoľkonásobne: na Slovensku v Trenčíne (1660) aj v Čechách v Jidřicho-Hradci (1738, 1751) či v Brne (1754). Nie je zrejmé, ktoré vydanie mal na mysli Juraj Fándly, bližšie *Duchovné pohádky* určuje len spojením „*moravicus liberalis*“ (Fándly, 1990, s. 472).

¹⁰ Príkladom nadbytočného dopovedania môže byť riešenie v hádanke: „Čože je to, čo nevidí, a ak by videlo, už by nebolo? Slepý, lebo ak by videl, už by nebol slepý.“ (Bajza, 2009, s. 306). V zbierke Adolfa Petra Zátareckého má riešenie hádanky kondenzovanejšiu podobu: „Čo je to, čo nevidí, a jestli by videlo, už by to nebolo? (...) Slepého oko.“ (Zátarecký, 2005, s. 758, 782).

¹¹ Významová kumulatívnosť otázky umožňuje použiť pri hádaní viaceré riešenia (Leščák, 1981, s. 130).

Z hľadiska poetiky hádaniek a vymedzenia ich typologických odlišností Milan Leščák (1981, s. 133) rozlišuje hádanky opisné, tvorené na metaforicko-metonymickom princípe a hádanky – priame otázky. V Bajzovej zbierke sa **podľa miery implicitnosti, uplatnenia obraznosti** nachádzajú dvojaké hádanky: hádankové otázky (bez obraznosti) a tropické hádanky. **Tropické hádanky** môžu byť metaforické či metonymické. Metaforické hádanky sú často vystavané na personifikácii či antropomorfizácii, ďalej na paradoxe, na voľnej, občas aj niekoľkonásobne rozvinutej analógii (Mocná, 2004, s. 231). **Hádankové otázky** majú jednoduchú formu: po otázke nasleduje zvyčajne jednoslovná odpoveď: „*Ktoré zviera sa najviac podobá vlkovi? Vlčica.*“ (Bajza, 2009, s. 311). K hádankovým otázkam patria aj počtárske, numerické hádanky, ktoré však v Bajzovom výbere absentujú, vyskytuje sa tu len pseudopočtárska hádanka: „*Ak na vrbe sedí dvadsať vrabcov a strelíš medzi ne a zabiješ štyri, koľko ich tam zostane? Ani jeden, lebo ostatné odletia.*“ (Bajza, 2009, s. 311). Riešenie pseudopočtárskej hádanky nepredpokladá matematický postup, ale dôvtip. Hádanka je vybudovaná na falošnom motíve: zadanie evokuje nutné použitie matematickej zručnosti, ktoré však riešenie hádanky nepotrebuje. Hádankové otázky sa sústreďujú na často žartovný obsah a nemávajú etický rozmer.

Bajzove hádanky sa pýtajú na **tematický okruh** fyzikálnych javov, rastlín, zvierat, predmetov a ľudí. Jednoduchšie hádanky (zväčša metonymické) ostávajú v otázke a odpovedi v rámci jedného tematického okruhu, komplikovanejšie hádanky (zväčša metaforické) využívajú v rámci otázky a odpovede prestup z jedného tematického okruhu do druhého. Príkladom transferu obrazu z prírodnej oblasti v otázke do ľudskej oblasti v riešení je hádanka: „*Čo rastie na suchom dreve? Mladí mnísi na kalapódiách.*“ (Bajza, 2009, s. 336). Opačným príkladom prenosu vlastností z ľudskej roviny do sféry neživého, teda príkladom personifikačného transferu je hádanka: „*Čože je to: som bez tela a bez krvi, nosím telo a krv, mám silu ako lev a chodím cestou, ktorú šliapať nikto nemôže? Lod’.*“ (Bajza, 2009, s. 433).

V Bajzovom súbore sú prítomné hádanky, ktoré v súčasnosti možno hodnotiť ako problematické z etického, morálneho hľadiska.¹² Ide o hádanky tematicky založené na **etnicite** a fyzikom **hendikepe** človeka a výrazovo na paradoxe ako výstavbovom princípe.

Etnický motív ponúka hádanka: „*Ktorí najhorší viedli na svete najsvätejší život, a predsa sú zatratení? Židia, keď viedli Krista Pána.*“ (Bajza, 2009, s. 352), v ktorej sa využíva slovná homonymická hra, založená na dvoch významoch slova „viesť“: viesť najsvätejší život – najsvätejšie žiť a viesť najsvätejší život – viesť Krista na smrť ukrižovaním (Minárik, 1978, s. 302). Riešenie hádanky explicitne pomenuje národ, na ktorý sa viaže atribút „najhorší“ zo zadania, čo je mimoriadne ostré, odsudzujúce hodnotenie. Nielen v Bajzovej hádanke, ale aj v podobnej hádanke Dobšinského¹³ sa príkro formuluje odsúdenie, negatívne hodnotenie Židov. Naopak, v Záturského verzii hádanky nie je žiadna zmienka o etnicite: „*Hriešni boli, a svätý život viedli. (...) Ktorí Krista Pána na smrť viedli.*“ (2005, s. 764, 783), čím sa zvýrazní to, čo je v hádanke podstatné, teda morálna opozícia dobra a zla, svätosti a hriešnosti.

V hádankách tematizujúcich **fyzický hendikep** človeka je do úzadia zatlačený rozmer súcitu, taktu, empatie, do popredia sa dostáva vtip, zľahčenie až výsmech: „*Ktorý človek viac vidí než druhý? Jednooký než dvojoký, lebo tento jedno jedine tamtoho, a ten tohto dve oči vidí.*“

¹² Na rozdiel od tematicky pestrého Bajzovho súboru Adolf Peter Záturský v *Slovenských hádankách* deklaroval, že „*Všetky dvojzmyselné hádanky sú prísne vyníčené.*“ (2005, s. 746). Selektívny prístup pri zostavovaní zbierky hádaniek zvolil aj Juraj Fándly.

¹³ „*Hriešni boli a svätý život viedli. Židia, Krista pána na smrť vedúci.*“ (Dobšinský, in: Chrástek, 1870, s. 140). Uvedenie etnickej/konfesionálnej príslušnosti v Bajzovej a Dobšinského verzii hádanky je z estetického hľadiska redundantné a z etického hľadiska škodlivé, lebo sa podieľa na utváraní, fixácii antisemitských postojov vo vtedajšej spoločnosti. Výrazný antisemitský charakter majú aj niektoré anekdoty Jozefa Ignáca Bajzu vo *Veselých príbehoch a výrokoch* a silne zakorenené predsudky majoritnej spoločnosti voči židovskému obyvateľstvu vyjadrujú mnohé ďalšie texty vydávané nielen v období národného obrodzenia či realizmu (viac Jakubík, 2012).

(Bajza, 2009, s. 401). Hendikep sa v hádanke neodstraňuje, nezjemňuje, ale kumuluje: „Akú manželku si má vziať krivý? Slepú, aby mu nevyčitovala tú chybu, nevidiac ju.“ (Bajza, 2009, s. 356).

V hádankách sa viacnásobne konštatuje, že **vek človeka znamená nárast hendikepu**: „Čo je to: čím menej nôh má, tým chytrejšie chodí; a čím viac, tým neskoršie? Človek, keď v starobe má ako tretiu nohu palicu, a predsa neskoršie kráča, ako keď mal v pevnej mladosti dve.“ (Bajza, 2009, s. 331), podobne: „Čo zrásta, keď porastá? Život človeka.“ (Bajza, 2009, s. 356). Smrť sa v hádankách prezentuje ako jediná istota života: „Ktorá diera v dome nemôže byť zapravená? Cez ktorú budeme vynesení do hrobu.“ (Bajza, 2009, s. 376).

Hoci hádanky tematizujú hlavne každodenné predmety, javy, spracúvajú aj veľmi náročné témy, ako je **smrť**: „Čo je to: Kto ho robí, nepotrebuje ho, kto ho kupuje, nechce, a kto ho potrebuje, nevie o ňom? Smrtná truhla.“ (Bajza, 2009, s. 476), „Kde mrie viac ľudí, či na šibenici alebo v cintoríne? Na šibenici, lebo do cintorína sa už zanášajú iba mŕtvi.“ (Bajza, 2009, s. 331). Vysoké témy obsahujú aj **biblické hádanky**, ktoré namiesto zábavnej funkcie majú predovšetkým poučný charakter. V Bajzovom výbere je jedenásť biblických hádaniek,¹⁴ ktorých riešenie vychádza z biblických textov, predovšetkým z Genezis a z evanjelií. Ďalšie hádanky spracúvajú témy náboženských obradov (slávenie obradov Veľkej noci, slávenie svätej omše), cirkevných úkonov, predmetov, no tu sa už vysoké, vážne presúva do polôh nevážnych, komických. Sväte sa spája so svetským, komický efekt sa dosahuje neočakávaným prestupom do sféry obyčajného, každodenného: „Čo učinil boh pred obličajom všetkých národov? Nos.“ (Bajza, 2009, s. 348), pracuje sa s inkongruenciou,¹⁵ nesúrodosťou tém, nezhodou medzi očakávaním vytvoreným na základe zadania hádanky a skutočnosťou prítomnou v riešení. V zadaní sa modeluje vysoká, svätá (*boh*), univerzálna (*všetkých národov*) téma a riešenie prináša inverzívny obrat do sféry nízkeho, banálneho, fyzického (*nos*).

Prostriedkami komickosti v hádankách sú hyperboly, kumulácie, inverzie. **Komickosť** vzniká po strete dvoch nekompatibilných javov, predmetov: „Prečo psi do kostolov idú? Že vidia pozastierané oltáre a držia, že bude skorý obed.“ (Bajza, 2009, s. 336). V Bajzovom výbere hádaniek funguje komickosť ako nástroj zľahčenia ťažkej životnej situácie, vyrovnanie sa s javmi, voči ktorým je človek bezmocný. Komickosť ako prostriedok relaxácie, uvoľnenia napätia sa často využíva pri modelovaní témy hmotného zisku či nedostatku: „Akým spôsobom dáš do mlyna jeden mech žita, a dva naspäť dovezieš? Ak jeden plný druhým prázdny ovlečieš.“ (Bajza, 2009, s. 297), „Ako sa jedným kusom dreva, ktorý môžeš uniesť, nie jednu, ale aj viac zím budeš zahrievať? Ak ho, keď ti bude chladno, vhodíš na plece a tak dlho s ním budeš chodiť, až sa zapotíš.“ (Bajza, 2009, s. 311).

Hádanka dokáže na malom priestore kondenzovať informácie **sociálneho, ekonomického i etického** charakteru. Sociálny status ľudí sa v hádankách neidentifikuje priamo, formuluje sa implicitne, často až po spojení otázky s odpoveďou, príkladom môže byť hádanka: „Kto sa teší zo šibenice? Pocestný, lebo keď vidí šibenicu, pochopuje, že mesto nie je ďaleko, a neľaká sa zbojníkov.“ (Bajza, 2009, s. 301). V otázke je prítomný paradox, nesúlad medzi predmetom (*šibenica*) a emóciou vyjadrenou verbatim (*teší sa*). Vizuálny kontakt so šibenicom sa v hádanke spája s neadekvátnou emóciou, odporujúcou očakávaniam. Nastolený rozpor, paradox vyrieši odpoveď, ktorá obsahuje informáciu o dosahu spravodlivosti. Hádanka svojou odpoveďou potvrdzuje, že paradox „pri podrobnejšom skúmaní či hlbšom pochopení umožňuje nový, atraktívnejší, podnetnejší pohľad na skutočnosť“ (Valček, 2006, s. 257). V zadaní hádanky absentuje výraznejší sociálny rozmer, ale odpoveďou sa identifikuje sociálne

¹⁴ Poučiť a sprostredkovať biblickú informáciu prostredníctvom hádanky je základnou intenciou aj kódexu *Duchovné pohádky*, na ktorý sa odvoláva Juraj Fándly v zdôvodnení prospešnosti a dlhodobej tradície zapisovania hádaniek (1990, s. 472). Paradoxne, vo výbere Juraja Fándlyho sa biblické hádanky okrem jednej výnimky nenachádzajú.

¹⁵ Terminológia týkajúca sa komickosti vychádza z formulácií Vladimíra Boreckého (2000).

rozvrstvenie spoločnosti, v ktorej mestská societa zabezpečuje ochranu pred tými, ktorí sú z etického hľadiska na okraji spoločnosti – pred zbojníkmi.

Sociálny a ekonomický rozmer je v hádankách zastúpený viacnásobne, predovšetkým prostredníctvom **profesijných motívov** (krčmár, mlynár, pastier, hrnčiar, sedliak), motívov práce, majetku či chudoby. Hádanky reflektujú **nerovnosti**, rozdiely v spoločnosti, ktorých hĺbku vyjadruje hádanka pýtajúca sa na jav presne opačný – kedy a v čom sú si ľudia rovní: „Čo je spoločné kráľovi a žobrákovi? Rodenie a zomieranie.“ (Bajza, 2009, s. 341). Komparáciou kráľa a žobráka vyostřil Jozef Ignác Bajza sociálny rozdiel, ktorý je napríklad v hádanke Záturského zmiernený prostredníctvom dvojice kráľ – sedliak.¹⁶ Poukázanie na vysokú sociálnu nerovnosť v spoločnosti je dovedené do krajnosti v hádanke: „Čo je to, čo sedliak každý deň, kráľ zriedka, boh nikdy nevidí? Sebe rovného.“ (Bajza, 2009, s. 461).

V hádankách sa implicitne, vtipnou formou upozorňuje na neduhy v spoločnosti, ako chudoba, okrádanie, klamstvo, lakomstvo: „Kedy obedujú a večerajú lakomí? Keď odišli hostia.“ (Bajza, 2009, s. 456), nestriednosť: „Čo sa častokrát navracia z hrobu tými dvermi, ktorými vošlo? Pokrm a nápoj užívaný vyše miery.“ (Bajza, 2009, s. 456). Hádanky pranierujú negatívne ľudské vlastnosti, nemorálne správanie, predovšetkým **klamstvo**.¹⁷ Klamstvo sa viaže na dve profesijné skupiny: na mlynárov a krčmárov. **Mlynárske** remeslo sa v hádankách prezentuje ako nepoctivé:¹⁸ „Čo je v mlyne najlepšie pre mlynára? Že mechy nevedia hovoriť.“ (Bajza, 2009, s. 472).

Klamstvo **krčmárov**, ziskuchtivosť sa spája často s negatívnym ekonomickým rozmerom pitia alkoholu,¹⁹ čo vedie k formulácii hádanky: „Ktorá voda sa predáva najdrahšie? Ktorú miešajú krčmári do vína, piva a páleného.“ (Bajza, 2009, s. 371).²⁰ V kondenzovanej podobe sa v súbore hádaniek zopakuje súveká negatívna empiria: „Kde je najdrahšia voda? V krčmách.“ (Bajza, 2009, s. 331). Pitie vína ľudí ožobračuje a navyše sa víno v hádankách zobrazuje ako nezdravá, škodlivá tekutina, alkohol je pôvodcom chorôb: „Aké zdravie najskôr onezdravuje? Pitie, čiže ktoré pripijajú, na ktoré pijú.“ (Bajza, 2009, s. 452), skrz hádanku sa apeluje na pitie vody: „Ktoré víno je najzdravšie a najlacnejšie? Husacie.“ (Bajza, 2009, s. 472).

Hádanky pomerne často tematizujú **pocit nedostatku** prejavujúci sa najčastejšie hladom či iným strádaním (nevhodná obuv, chatrné obydlie). V hádanke sa nekritizuje, neodsudzuje, nemoralizuje, použije sa metafora: „Aké je to zviera, ktoré na pašu ide syte, domov lačné? Kapsa pastiera stáda.“ (Bajza, 2009, s. 306). Vďaka zoomorfnej metafore, transferu zvieracieho motívu (vehiculum) na vec (tenor, denotát) sa nepriamo, prostredníctvom denotátu vypovedá aj o nositeľovi veci, o postavení pastiera.

Početné zastúpenie majú hádanky tematizujúce **chudobu**, stratu majetku: „Čo je telo bez duše? Človek bez peňazí.“ (Bajza, 2009, s. 391), „Čo je trpkšie nad nemať nič? Stratiť všetko.“ (Bajza, 2009, s. 482). Chudoba v Bajzových hádankách nie je odsudzovaná, naopak, spája sa

¹⁶ „Čo je spoločné kráľovi a sedliakovi? (...) Narodiť sa a umrieť.“ (Záturský, 2005, s. 764, 783).

¹⁷ Hádanky hyperbolizujú klamanie: „Ktoré stvorenie je najľstivejšie? Ktoré dosiaľ nikto neoklamal.“ (Bajza, 2009, s. 452) alebo pracujú s inverziou: „Komu najlepšie zveríš tvoje tajomnosti? Verejnému známému luhárovi, lebo tomu nikto neverí.“ (Bajza, 2009, s. 472). Naopak, v Bajzových anekdotách nebýva klamstvo odsudzované, cieľom klamstva totiž nie je poškodiť druhého alebo vlastný prospech, ale náprava nemorálneho správania iného človeka či nepriaznivých spoločenských, majetkových pomerov. Klamstvo, či skôr výmysel sa vyzdvihuje ako riešenie nepoctivosti, zlodejsťva. Klamstvo sa neinterpretuje ako morálny problém, ale ako dôvtipné vyriešenie nepríjemnej situácie (Bajza, 2009, s. 331).

¹⁸ Motív nepoctivosti mlynára rozvinie Bajza v anekdote (Bajza, 2009, s. 101).

¹⁹ Narastajúce negatívne ekonomické dôsledky alkoholizmu v nasledujúcom 19. storočí analyzovali z pohľadu etiky Vasil Gluchman (2006) či Ján Kalajtšidis (2012).

²⁰ Variant Bajzovej hádanky identifikuje Katarína Žeňuchová (2013, s. 85) v súbore Mikuláša Teodoroviča, čo spolu s dvojnásobnou prítomnosťou témy v Bajzovom výbere hádaniek dokladá rozšírenosť empirie s nepoctivým konaním krčmárov v tých časoch.

s Božím požehnaním: „Kto je narodený z najjasnejšieho domu? Kto z najotrhannejšieho a najderavejšieho, lebo do takého všade vpadá nebeská jasnosť.“ (Bajza, 2009, s. 323). V hádanke sa dokonca na jednu úroveň kladie Boh a chudobný človek: „Koľko rífov potrebuje boh na rúcho? Koľko chudobný nahý.“ (Bajza, 2009, s. 411). Vo vzťahu medzi majetkom a morálnosťou sa vylučuje možnosť spojenia ziskuchtivosti a spravodlivosti: „Ktorého radcu rada je najlepšia? Zapovrhujúceho zlato.“ (Bajza, 2009, s. 376).

V hádankách sa **vyzdvihujú** pozitívne vlastnosti človeka, ako dôvtip či pracovitosť. **Pracovitosť** sa pripisuje sedliakom, pričom sa metonymická hádanka vyhne explicitnosti: „Ktorí ľudia vo sviatok jedine na zem plujú? Sedliaci — v iné dni na dlane.“ (Bajza, 2009, s. 376).²¹ Hádky oceňujú dôvtip, **múdrosť**, šikovnosť prostredníctvom použitia antonymnej dvojice múdry – hlúpy: „Aký rozdiel je medzi múdrom a bláznom? Že tamtomu sa sníva v noci, tomuto vo dne.“ (Bajza, 2009, s. 336). Hádky využívajú analógiu a inverziu: „Kto používa zle jazyk? Blázon, keď vraví, a múdry, keď mlčí.“ (Bajza, 2009, s. 456), „Kedy uvidí blázon sebe rovného blázna? Keď pozerá do zrkadla.“ (Bajza, 2009, s. 477).

Osobitný tematický okruh hádaniek tvoria texty o **ženách**. Hádky sa zameriavajú hlavne na ženu v manželskom zväzku, menej sa reflektujú ženské postavy v inom postavení. Reflexia zväzku muža a ženy sa tvaruje jednostranne, z pohľadu muža, pričom vo vzťahu k manželke dominuje pragmatickosť, vypočítavosť, hmotárstvo: „Ktoré manželky sú svojim manželom najosožnejšie? Staré bohaté.“ (Bajza, 2009, s. 411), dovedené až do cynizmu: „Kedy je žena najlepšia? Keď ju nesú mŕtvu, lebo vtedy sa nikomu neprotiví.“ (Bajza, 2009, s. 422). Negatívne ženské vlastnosti sa hyperbolizujú: „Prečo je viac žien než mužov na svete? Pretože čo horšie, toho je vždy viac.“ (Bajza, 2009, s. 433). Celý štyristoštyridsiaty štvrtý oddiel vo *Veselých príbehoch a výrokoch* je tematicky zameraný na hádky o ženách. Štyri hádky neponúkajú práve lichotivý obraz ženy:

„Čo je horšie nad peklo? Mrcha žena, lebo peklo mučí jedine zlých mužov, ale mrcha žena aj dobrých.

Kedy je manžel v dome pán? Keď manželka nie je doma.

Prečo ženám príroda nedala bradu? Lebo by nemohli tak dlho mlčať, kým by mohli byť oholené.

Ktože má na tomto svete očistec? Kto má mrcha ženu.“ (Bajza, 2009, s. 467).

V Bajzovej zbierke ide o jediné zoskupenie tematicky identických hádaniek, z čoho je zrejmé zaujatie témou, vysoké hodnotenie jej zábavného potenciálu, príťažlivosti pre čitateľa. Reflexia nerovnakého postavenia muža a ženy v manželstve a v spoločnosti, veľkých povahových rozdielov, vzájomného neporozumenia predstavuje vďačný materiál na tvorbu komických disproporcií.²²

Záver

Hádky mali a majú predovšetkým zábavnú funkciu, v prípade biblických hádaniek poučnú funkciu a v prípade počtárskych hádaniek vzdelávaciu funkciu. Zameranosť žánru hádaniek na etické formulácie sa v čase menila: „Z histórie žánru vyplýva, že zábavná funkcia hádanky se spájala ve starších dobách podstatně více než v novověku také s funkcí didaktickou.“ (Mocná, 2004, s. 232). Bajzom zozbierané hádky pochádzajú z rôznych období, preto sa medzi nimi nájdu aj hádky s výchovnou funkciou, aj hádky, v ktorých morálny rozmer abscentuje. Indiferentné voči etike sú hádky o čase, atmosférických javoch, prírode, prírodných úkazoch, o zvieratách či rastlinách. V hádankách venovaných človekovi,

²¹ Vo Fándlyho variante hádanky sa pozitívne hodnotenie morálky sedliakov verbalizuje: „Kterí lidé len ve svátek na zem plují? Odp.: **Pracovití** sedláci, nebo v robotních dnech ruki poplívají do roboti.“ (Fándly, 1990, s. 365, zvýr. autorka).

²² Podobne modelujú obraz ženy aj anekdoty Jozefa Ignáca Bajzu, v jednej z nich sú matka s dcérou označené mužom ako „pár husí“ (Bajza, 2009, s. 143).

jeho fyzickým a psychickým vlastnostiam, spoločenskému či materiálnemu svetu, ktorý človeka obklopuje, sa už morálny podtext objavuje. Etickú problematiku predostierajú hlavne sociálno-kritické hádanky, hádanky venované práci a zamestnaniam človeka.

Etické formulácie sa v hádankách vyjadrujú buď explicitne, alebo, a to je častejší prípad, sú kódované v metafore, paradoxe, analógii. Hádky Jozefa Ignáca Bajzu pochopiteľne nemôžu predstavovať etické myslenie 18. storočia, ale sú skôr reflexiou, odrazom myslenia o etickom, morálnom správaní, rozhodovaní, postoji.

Literatúra:

- ANONYM (1751): *Duchownj Pohátky, To jest Ukryté Otázky z Pjsma Swatého s Odpověďmi krátkými Jak z Stareho Tak Nowého Zákona, kteréžto z nowu dlé Byble, y giných Pjsem Swatých bedlivě přehlídnuté, A nyní zase w nowě Wšem Pobožným Křesťanům k Potěšení na Swětlo vydané a vytištěné S Dowolenjm Duchownj Wrchnosti*. V Jindřicho-Hradci u hilgartnerovských dědiců skrze faktora Jiřího Tomáše Rytschla. [Cit. 2017-12-04.] Dostupné na internete: http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-MJ_JK_0846_11NNRO9-cs#search
- BAJZA, J. I. (1978): *Veselé příběhy a výroky*. Bratislava: Tatran.
- BAJZA, J. I. (2009): *Dielo*. Bratislava: Kalligram; Ústav slovenskej literatúry SAV.
- BERNOLÁK, A. (1825): *Slowár Slowenský Česko-Laťnsko-Nemecko-Uherský. Tomus I (A – I)*. Buda: Typogr. Reg. Univers. Hungaricae. [Cit. 2017-12-04.] Dostupné na internete: <http://mi.memoria.sk/index.html#v=zoom&i=9901&p=>
- BORECKÝ, V. (2000): *Teorie komiky*. Praha: Hynek.
- BRTÁŇOVÁ, E. (2011): Anekdoty v Bajzovej knihe humoru. In: *Slovenská literatúra*, 58/3, s. 230–239.
- DOBŠINSKÝ, P. – ŠKULTÉTY, A. H. (1858): *Slovenské povesti*. Rožňava: b. v.
- DOBŠINSKÝ, P. (1874): *Sborník slovenských národních piesni, povestí, prísloví, porekadiel, hádok, hier, obyčajov a povier II*. Turč. Sv. Martin: Matica slovenská.
- FÁNDLY, J. (1990): *Pilní domajší a poľní hospodár I*. Bratislava: Tatran.
- FLORIŠ, E. (2005): *Sviatosťné kazateľstvo kňaza Jozefa Ignáca Bajzu*. Čadca: Vzlet.
- GLUCHMAN, V. (2006): Alkoholizmus ako sociálny a morálny problém v slovenskej literatúre a etike 19. a začiatku 20. storočia. In: V. Gluchman a kol.: *Morálka minulosti z pohľadu súčasnosti*. Prešov: FF PU, s. 305–314.
- CHRÁSTEK, M. – ČERNÝ, E. (1870): *Sborník slovenských národních piesni, povestí, prísloví, porekadiel, hádok, hier, obyčajov a povier I*. Viedeň: Matica slovenská. [Cit. 2017-12-04.] Dostupné na internete: <http://mi.memoria.sk/index.html#v=zoom&i=9897&p=>
- JAKUBÍK, H. (2012): *My & Oni: fenomén židovstva v slovenskej literatúre 19. a 20. storočia*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Fakulta humanitných vied.
- KALAJTZIDIS, J. (2012): Úžera a alkoholizmus v reflexii národných dejateľov. In: V. Gluchman (ed.): *Etika na Slovensku (19. storočie a 1. polovica 20. storočia)*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, s. 203–214.
- KONEČNÝ, M. (2015): *Poetika epigramov Jozefa Ignáca Bajzu*. Bratislava: Vydavateľstvo Univerzity Komenského.
- KOTVAN, I. (1975): *Literárne dielo Jozefa Ignáca Bajzu*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- LEŠČÁK, M. (1981): Slovenské ľudové hádanky z folkloristického hľadiska. In: *Slovenské ľudové hádanky*. Bratislava: Tatran, s. 125–139.
- MARČOK, V. (1967): Sujetovo-kompozičná výstavba Bajzovho románu. In: *Z dejín a problémov slovenskej prózy. Litteraria. X*. Bratislava: Vyd. SAV, s. 5–31.
- MINÁRIK, J. (1978): Bajzova kniha humoru. In: J. I. Bajza: *Veselé příběhy a výroky*. Bratislava: Tatran, s. 273–285.
- MOCNÁ, D. a kol. (2004): *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha; Litomyšl: Paseka.
- Sväté písmo*. (2007): 9. vyd. Trnava: Spolok svätého Vojtecha.
- ŠTEVČEK, J. (1988): Fikcia a pravda Bajzovho románu. In: *Slovenská literatúra*, 35/4, s. 344–358.

- VALČEK, P. (2006): *Slovník literární teorie A – Ž*. 2. vyd. Bratislava: LIC.
- ZÁTURECKÝ, A. P. (1894): *Slovenské hádky (hádanky)*. Turčiansky Sv. Martin: Kníhtlačiarsko-účastinársky spolok. [Cit. 2017-12-04.] Dostupné na internete: <http://mi.memoria.sk/index.html#v=zoom&i=9899&p=>
- ZÁTURECKÝ, A. P. (2005): *Slovenské príslovia, porekadlá, úslovia a hádanky*. Bratislava: Slovenský Tatran.
- ŽEŇUCH, P. – ŽEŇUCHOVÁ, K., eds. (2014): Dva cyrilské liečiteľské rukopisy z Michaloviec. In: *Slavica slovac*, 49/3, s. 3–148.
- ŽEŇUCHOVÁ, K. (2013): Humoristická a zábavná próza v diele J. I. Bajzu medzi literatúrou a folklórom. In: K. Žeňuchová (ed.): *Jozef Ignác Bajza v kultúrnom a literárnom kontexte*. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV; Obec Dolné Dubové, s. 71–88.
- ŽEŇUCHOVÁ, K. (2016): Z archívnych prameňov a najnovších výskumov o J. I. Bajzovi. In: *Slavica slovac*, 51/1, s. 71–79.

Summary

Shape and ethical dimension of enigmas collected by Jozef Ignác Bajza

The paper looks into the prosaic work written by Jozef Ignác Bajza, the writer from the Age of Reason, who had a leading role in the cultural life of Slovakia and a leading role on to establish new Slovak language and new genre (novel, epigram and enigma in Slovak language). The chosen objects of research, the enigmas, belong to his work called „*Veselé príbehy a výroky*“ (*Funny stories and sayings*) published in 1795. The author of this paper compares Bajza's enigmas with Fánly's enigmas published in book called „*Pilní domajší a poľní hospodár*“ (*Diligent domestic and field farmer*) in 1800 and Záturecký's enigmas called „*Slovenské hádanky*“ (*Slovak enigmas*) published in 1894, that have the same or similar parts.

Štúdia vznikla v rámci grantového projektu KEGA 011PU-4/2015 Vysokoškolská učebnica Dejiny etiky na Slovensku I. (16. – 18. storočie).